

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לג, תשמ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

“כחמט בקששותיו”

א

רשותו וחובתו של חוקר שירה, להבחין בה בין הוראה מוחשת לבין הוראה מושאלת של עצמים, חלות, כמובן, על ההופעה המצויה למדיי, והוא שילוב בעלי-חיים על האפשרות או הפורח של פפל ההוראה. ידענו פן ידענו, פי דרכו של ח"נ ביאליק על דרך כך, ואפשר שלא ניתנה לנו הזכחה לספנת הערפוב שבין שני דרכי ההוראה השונים, כפי שניתנה בניסוי, התם והנועז כאחד, לסדר את הקבוצה מרובת הפנים של בעלי-חיים, המאכלסים את שיריו, פדרך שנוסה — פתום שנה לאחר פטירתו — בסידור פינת-חי מגוונת פזאת בתערוכת יריד המזרח בתל-אביב. מסדרי הפינה ההיא נסתייעו במומחים, בהם יהושוע מרגולין, שידע יפה-יפה, עד מה בעלי-חיים אלה, לפי תפקידם בשיר ושיר, פרוזים לכפילות-המשמע, באופן שהמתבונן, שראה לפניו, בגדרי הפינה הערוכה ההיא, בעל-חיים מסוים, עשוי היה לראות את המוחשי, בעודו נדרש לראות את המושאל, ולהמיר משל ונמשל, ואיפכא. והרי ראשית המבוכה כבר הייתה צפויה בראשית היצירה, הוא בכור השירים בקאנון שירתו, הלא הוא השיר “אל הציפור”, שלא די שנדרשו גידורה ומיונה,

הרי בא בכור מאמרי החקר של פ' לחובר על שמו פעניינו: השיר הראשון — הסמל הראשון. אמת, לימים ראה זושא שפירא לדרוש בעניין ציפורה לא פלבד דרך הקטנה, אלא אף רמיזה על דרך הקטנה פלשון הדיבור: פייגילי, שם נערה, השתולה בפיוגרפיה של המשורר, פאשר העיד בעצמו בסיפורו "ספיח", ויעוין שם. והשאלה היא, כיצד ניתן להעמיד-פמו תשלובת פזאת של המוחש היוצא לסמל, למושאל, פשהמושאל חבוי בו רמז למוחשי. ולא הקדמנו דברים אלה, אלא כדי להבליט את הקושי והסיפוך בסוגיה זו, פפי שהם פולטים פשירו, שפכתבו בראשית שנות יצירתו, ותאריכו מפורש — תשעה פאב, תרנ"ד — הלא הוא שירו "על סף בית המדרש", שאילו נסדרה לו פינת-חי, והצריכה לכנס קבוצה, וננסה למנות מספר לה:

- (1) אָרְג הַעֲפָבִישׁ עַל סְפוּנְךָ רוּעֵד,
עַל גֶּנֶךָ הַנִּקְרָע בְּנֵי עֲרָבִים יִקְרְאוּ.
- (2) הָהָה, קִנְךָ מְשֻׁלַּח, גּוֹזְלֶיךָ נָעוּ, נָצוּ,
נָגְזוּ כָּצֵל קָלָם בֵּין הָעֲצִים הַגְּבוּהִים.
- (3) בְּתִרְוֵעַת הַשֶּׁקֶר קוֹלִי לֹא יִתְבּוֹלֵל,
מְהִיּוֹת פְּפִיר בֵּין פְּפִירִים אֶסְפָּה עִם פְּבָשִׁים.
לֹא חוֹנְנֵתִי בְּמִתְלָעוֹת וּבְצַפְרָנִים —
כֹּל פְּחִי לְאֱלֹהִים, וְאֱלֹהִים — חַיִּים.
- (4) וּכְחֻמַּט הַמִּתְכַּנֵּס בְּתוֹךְ קִשְׁקֻשׁוֹתַי

אֶתְבַּצֵּר בְּמִבְצָר הָרוּחַ בְּדַמָּה;
חָמוּשׁ בְּכָלִי נִשְׁקִי אֶשְׁמַר וְלִתּוֹתָיו —
לְמוֹעֵד אֶתְעוֹרְרָה וְאֶצֵּא לְמִלְחָמָה.

(5) רָאִיתִי הַפְּפִירִים בְּתֵלְתַי הַזֶּהָב
שֶׁנִּפְלוּ עַל הַרְרֵי הַצְּבָאִים חֲלָלִים.

ב

דרך בניינו של המשורר בחמש הפסקאות האלה, פסקה פסקה ודרך צירופה, היא מלאכה לגופה, וטרחנו עליה לפיזורין. מענייננו עתה להבחין בין בעלי-חיים, שהם ממשות ריאליסטית בשיר, וראש להם העפביש והעורבים, המצויים ממש בבית-המדרש המתואר ומבליטים שממונו, לבין הגוזלים הנעים והנגוזים בין העצים, שאינם אלא משל, ולבין הפפיר והפכשים, שהם סמלים ממש. ואפשר פי הגדרה אחרונה תיפול בייחוד בפפירים, שלא היו, פשארי בעלי-חיים המנויים, לא בתחום ממשותו של נושא השיר, בית המדרש המתואר, ולא בתחום ראייתו של המשורר המתאר. ומבחינה זו בולט בעל-החיים המועט, שהיה גם היה בתחום ראייתו, הלא הוא החומט ודרכו, שאף שהוא משמש משל, תיאורו ממש. והשאלה היא, מה בעל-חיים הוא, פלומר, מה בהגדרותיו היא הגדרתו. שכן תיבת חומט פתוחה לכמה וכמה הוראות, ולגבי המשורר ושירו אין להביא במניין מה שיוצא מלפני ההגדרה המדעית, כשם שיש להביא במניין מה שעולה מלפני פירושה של המסורת. שעל פן יותר משתבוקש

התשובה במחקרים מסוג ספרו של לוינזון על הזואולוגיה של המקרא, היא תבוקש בפירושים ובתרגומים שנהגו מדורות. הלפך נעיין בעצם התמונה: "וכחומט המתכנס בתוך קשקשותיו", ונעיר, פי שתי התיבות, גם תיבת חומט גם תיבת קשקשות, נזפרות בשכנות בספר ויקרא יא, ט על המותר באכילה ובמגע. תיבה אחרונה נזפרת לעניין דגים, "סנפיר וקשקשת", והתרגום באונקלוס הוא: "ציצין וקלפין", וביונתן: "ציצין וחרספיתין", ופירוש רש"י: "קשקשת — אלו קליפין הקבועים בו, כמו שנאמר ושריון קשקשים הוא לבוש". וכל תרגומי הטייטש לדורותיהם: "פלוס פֶּעדרין אונ שופין".

ולעניין חומט, שאינו נזפר אלא פעם אחת במקרא (ויק' יא, ל), הרי תרגומו באונקלוס: חומט א; ואילו יונתן: קיצונא; ורש"י בלעז: לימצ"א, ואין הוא רחוק מן הצרפתית עתה limason, limace — שהוראתו שבלול, חומט, חילזון. ולעניין תרגומי הטייטש, שנתקיימו בלימוד המקרא של התינוקות, והמשורר בכללם, הרי העולה מרובם היא תיבת "שנעק", שמשמעה כך, וכך היא התרגום גם לר' יוסף וויצנהויזן גם לר' יקותיאל בליץ ואף ל"מגישי מנחה"; ואם מתרגם נחשב, זה מקרוב בא, והוא יהאש, יאמר "דער זאמד-עקדיש", הרי כסטייה היא לו מדרך המסורת, שהוא דבק בה בדרך כלל.

ואין זה מענייננו עתה לסקור כל מיני הפירושים והתרגומים, שניתנו לו לחומט בלשונות שונות, בין נשפעו מדרך הוולגאטה, שלשון חומט מיתרגם לה lacerta, פלומר

"לטאה", וכן האנגלי, המתרגם snail; בין לא נשפעו הימנה, ואף תרגומים שקיימו את לשון המקור, וכן לאדינו: "אי איל חומט" (ובהערת שוליים מורה על "לאגארטו", ועניינו "לטאה"); ואף הרוסי: хометь: ויש שאינו מתרגם, וכן, למשל, ר' יהודה לייב מינדן ("מלים לאלוה, 1780): "חמט — והוא שם שרץ מה, והחמט והתנשמת (מויל ווארף)". עניינו מצומצם על ניסוי הפדיקה, מה משמעו של חומט לביאליק, ובייחוד בשירו הנזכר.

ג

ולתפיסתו וראייתו של ביאליק בכתבו "פחומט בקשקותיו" ניתנו לנו קודם פול שני רמזים. ראשית, בשיר משירי הילדים שלו יאמר: "נַעַר יֵשׁ-לִי חֹמֵט קָטָן / גָּדֹל אֶצְבַּע וּבְכוֹר שָׁטָן" ("קטינא פל בו"). ותיבת חומט פה, שתרגומה, פכול הנכון, "שנעק", המשמשת גם פינוי לתינוק שובב, וברגיל על דרך הקטנה "א שנעקל", הרי אחריתה בסיפורו "ספיח", פרק שני, שיסופר בו על הנער, שאביו סוטר, על שום שהוא מוצץ את אגודלו; יאמר: "אבל אני לא הייתי חושש לו ולמכות ידו, לשמותיו ולכינויו. הוא בשלו ואני בשלי; וכיון שהיה יוצא מתוך הבית, מיד הייתי פורש לקרן זוית. יושב בדד, מהרהר ומוצץ... על מה ובמה הייתי מהרהר — איני יודע. מקופל הייתי פחומט בנרתיקו וחזזה בהקיץ. כל מה שהייתי רואה ושומע מסביב נראה לי פעין חלום, ולפי היה מתמלא תימהון אילם עם הרהורים שאין להם שם

ודמות". עינינו רואות, פי המיר הקשקשות, שהן יפות לדגים ולשריון במקרא, וברר לשון נרתיק. ועצם התמונה פבר שימש בה המדרש לעניין הפתוב "שמלתך לא בלתה" (דברים ח, ד): "אותן הבגדים שהיו עליהן מה שהלבישו אותן מלאכי השרת בסיני, לפיכך לא נתבלו; אמר לו: ולא היו גדלין, והיו הבגדים קטנים להם? אמר לו: אל תתמה על זה; החלזון הזה פשגדל, מלבושו גדל עמו" (דברים רבה, פי תבוא, פרשה ז). ו"מתנות פהונה" מבאר: "חלזון – תולעת שצובעין ממנה התכלת". וקדם בזה רש"י, האומר לעניין הפתוב הנזכר: "ואף קטניהם – פמו שהיו גדלים היה גדל לבושם עמהן, פלבוש הזה של חומט שגדל עמו". והרמב"ן מזכיר פירושו, אף שהוא עצמו, פמותו פראב"ע, נוטים לביאור אחר.

ד

והרי ביאליק-רבניצקי מביאים אותו מדרש בספר האגדה שלהם (עמ' עד): "צא ולמד מן החלזון הזה, שפל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו"; ובמהדורה קמאה ביאורם: "חלזון – שבלול (שנעקקע); נרתיקו – קליפה קשה שהוא נתון בתוכה". ואילו במהדורה חדתא הם שומטים את תיבת הלעז שפסוגריים.

אך בין מהדורה למהדורה הוציאו נוסח יידיש של ספרם בשם "די יודישע אגדות", ושם פדרך שאלה: "און אז די קינדער זענען אויסגעוואקסען" [וכשהילדים גדלו]; וכדרך תשובה לה: "זענען די קליידער מיט זיי געוואקסען, ווי די

שנעק מיט איהר שייד" [=הפגדים גדלו עמהם, כמו החלזון ונרתיקן]. ובהערת שוליים ניתן ביאור: "שילדקרעט, ארט טשערעפאכע" [=צב, סוג קרפדה] (מהדורת צילום, 1948, עמ' 93-94). ואפשר פי בכתבו בשירו קודם "פחומט", היה לפניו פאותו ביאור; שכן אם חלזון קשה שקליפתו רפה, רחוק לראותו משל שנמשלו מבר, ואפילו הוא מבר-הרוח — צב, ששריונו קשה, קרוב לראותו כך.

ה

ולעניין קיפול בנרתיק פדרך משל, הריהו נוהג בכמה לשונות, ואף בלשוננו, וראה, למשל, א"צ גרינברג: "אנחנו היוצאים לכנסת ישראל בעולם נתנו פתונת הפסים פחומט פילקוט — ועד אשר ילך ליפו לשכת הזורדים ונתן פתונתו הדלוחה פחומט פילקוט" ("למרגלותיך ירושלים"). ואם יסודה של התמונה קדום הוא לו, הרי החומט, שתיאורו שבבול, היה בימי ילדותו "פוטער וואָרעם", ואילו הילקוט קרוי ברחוב בימי נעוריו "טלומעק", "רוקזאק", "טאַרניסטער", וראה בשיריו בידיש מימי מלחמת העולם הראשונה. ולדרך החלפת תיבת חומט פתיבת שבול, והיא השגורה עתה, ראה שמאי חלטניקוב: "והנה חומט זה השרץ הקטן באזונו הדקות וזקופות, הנושא תמיד קליפתו על שכמו, נדבק בידו. בשתי אצבעותיו תפש במצפד השבול ורצה להסירו, והיצור הקטן התפוצץ והצטמצם חיש והתחבא לתוך ביתו" ("פסיעה ראשונה",

סטאניסלב, תרע"א, עמ' 9). וכן "הרי הוא המתדמה לטבע, ליוצר העולם, אינו אלא רך לבב ופחדן פאותו החומט, המתחבא בצפדו" (שם, עמ' 10). ההיסוס בולט: חומט — שצלול; קליפה — מצפד — בית.

יודאי ראוי היה להתחקות על שימושי התיבה לאורך הדורות, וכן ראה ר' עמנואל פראנסיש: "חסד שחק איך מנהו תתעלם / תשחת נפשו עד תינקט / עד תתו אל כפות חלד מרמס / עד כחומט בין טיט רגליו ימס" (מהדורת פנינה נוה, תשכ"ט, עמ' 168; וביאורה: הצדיק ניתן לרגלי העולם כמו רמש נרמס). ולעניין החומט פשם-דבר לקוטן, שהוא מורד עליו, ראה ר' אפרים לוצאטו: "ירוצו הדגים על כל הארץ / החומט יתנשא יעוף לשמש" ("אלה בני הנעורים", מהדורת אריה גוטמן, תרצ"ז, עמ' 70), ואין פאן המקום להאריך.